

na oli kerge tekkima mulje, et Tartu semiootika ongi alati ingliskeelne ja Läänele orienteeritud olnud, tegelikult oli see hoopis Černovi üks suuremaid saavutusi – võidelda semiootikale välja omaette autonoomia, lahus vene kirjanduse ja kultuuri uurimisest, ja pöörata see näoga Lääne poole.

Černovi professorikarjäär jäi Tartu Ülikoolis paraku lühikeseks, ja ma mõistan hästi selle põhjuseid (mõnele osutasin eespool). Ühel hetkel oli ta Tartust läinud ja meie läbikäimine katkes. Viimati saime suhelda 2022. aasta veebruaris Tallinnas, kui peeti Lotmani 100. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi. See oli mulle endale väga tähenduslik taaskohtumine, isegi kui piirdus vaid kümneminutilise neljasilmavestlusega. Ma loodan, et sain talle öelda selle tänu, mida ma varem polnud saanud väljendada. Lubasime edasi suhelda, ta jättis mulle oma nimekaardi ja palus kirjutada või helistada, ent muidugi lasin sellel võimalusel luhta minna. Nüüd juba kahjuks igaveseks.

Igor Apollonievitš Černov: Apolloni poeg, Tartu enigma

Jan Levštenko

Saateks

Aare Pilv

Igor Černov lahkus 21. märtsil, kolm päeva pärast oma 82. sünnipäeva Joensuu haiglas. Tema tuhk maetakse Ida-Soome järvisusse Heinävee maakonda Sompasaarele, kus ta oma viimased aastakümned elas. Hüvasti!

Olen kunagi tema 70. sünnipäeva aegu kirjutanud oma mälestusi temast, neid saab lugeda siit: <https://aaree.blogspot.com/2013/03/igor-černov.html>. See tekst on ilmunud ka *Acta Semiotica Estica* X numbris (2013), kus on ühtlasi ka Silvi Salupere juubelikirjutis koos Černovi bibliograafiaga ja üks Černovi enda artikkel katastroofi semiootikast.

Tõlkisin nüüd ühe mälestusteksti¹⁰, mis ilmus samuti Černovi 70. sünnipäeva paiku. Selle on kirjutanud Jan Levštenko, kes astus Tartu ülikooli 1991, kaitses seal semiootikaosakonnas magistri- ja doktorikraadi, on seejärel olnud professor Peterburi Euroopa Ülikoolis ja Moskva Kõrgemas Majanduskoolis, tegutsenud ka ajakirjanikuna nii Venemaal kui ka Eestis, viimati 2022–2024 venekeelses Postimehes, praegu on

¹⁰ Jan Levštenko (2013) mälestused Aare Pilve tõlkes ja lühikese eessõnaga ilmusid algselt Aare Pilve blogis <https://aaree.blogspot.com/2025/03/>; siin avaldatakse autori ja tõlkija nõusolekul.

tegev Peterburist Berliini kolinud Smolnõi Kolledži õppejõuna.

Moskvast (mitte) kaugel

Täpselt ei mäleta, kust tuli idee astuda Moskva Riikliku Ülikooli ajakirjandusteaduskonda, kuid kümnendaks klassiks olin juba saanud kelleltki soovitusel koguda loomingulise konkursi jaoks publikatsioone. Konkursi olemasolust kuulsin oma koolivenna juures, kelle isa töötas ajalehes Sovetskaja Estonia ja oli olnud kunagi Sergei Dovlatovi sõber. Ma kirjutasin koolide sõjalise kasvatusel õpetajate kokkutulekust, õpilaste vastuvõtmisest kutsekooli ja kohalikest venekeelsetest rockbändidest, kes jäid muidugi tehnilises mõttes eestlastele lõpmatult alla, kuid ideeliselt olid võrdsed lähedal asuva Leningradi undergroundiga. Klassivälise töö juhataja, võimas ohvitserikraadiga brünett naine, vihjas paar korda, et oleks vaja komsomoli astuda. Muidu ei pääse vabariigi kvoodi sisse, aga üldises konkursis langeksin välja juba lõputunnistuse keskmise hinde alusel. Probleem lahenes iseenesest, kui viimases klassis hakkasin käima vene keele ja kirjanduse repetiitori juures. Tema nimi oli Irina Grigorjevna Erbsen, ta oli lähedastes suhetes Zara Grigorjevna Mintsiga, Tartu ülikooli professori ja Juri Mihhailovitš Lotmani naisega – Lotmanist ei teadnud ma samuti midagi. Irina naeris “tühise” ajakirjanikuhariduse välja. “Ta on pealinnakarjääri tahtma hakanud!” Tema häälel *à la* Faina Ranevskaja kõlas nagu mögafonist. “Ja samal ajal õitseb siinsamas meie maa juhtiv filoloogiakoolkond!” Ma ei saanud hästi aru, mida tähendab “filoloogia”, ja kohmetusin. Valik oli tehtud. Isa ärritus. Ema aga vastupidi muutus sõakamaks: sest Tartu on ju ikkagi meie väike Eesti, mitte võõras tohutu Venemaa!

Teaduslike huvide kasvatus

Irina dresseeris mu välja, andku jumal seesugust igaühele. Ma astusin sisse maksimumpunktidega. Kuue kolmega lõputunnistus sai lõplikult unustatud. Algasid uued liberaalsed ajad. Nende eredaks tunnistuseks olid Jethro Tulli kontsert Tallinna lauluväljakul ja majandites kartulivõtul käimise lõpp, putš Moskvast ja betoonkamakad Eesti Raadio hoone ees, uus Tartu õlu Aleksander ja iseseisva vabariigi väljakuulutamine.

1991. aasta august oli hullumeelne. Õpingute algus selle taustal jäi kuidagi häguseks. Vajadus mängida partisini ühikas, kus polnud kohti, antisanitaarsus, rasvased lutikad, vastik söök “Tempo” sööklas ja

pankrotioht pärast esimest joomingut – ei mäleta, kuidas ma sellest välja rabelesin. Antiikkirjandust luges dotsent Unt (kõik hüüdsid teda “Polaarhundiks” [Полярный], ilmutades süütut šovinismi), sissejuhatust kirjandusteadusse Roman Leibov, juba tollal kultuslik õppejõud, kuid veel mitte venekeelse interneti isa, rahvaluulet Igor Apollonievitš Černov. Ta jäi kohe meelde oma metsiku isanime, kaheda hääle, punase pintsaku ja võluva ebatseremoniaalsuse pärast. “Mis see on?” huvitus ta, haarates kinni esimeses reas istuva neiu kaelaehetest. “Kas see on kultuur?” Lévy-Bruhl, Lévi-Strauss, Malinowski ja Mauss... Lugesime muuseas Maksimovi “Ebapuhast jõudu” kui kõige arusaadavamat asja [19. sajandi vene etnograafi Sergei Maksimovi teos vene rahvauskumustest]. Mille jaoks seda kõike vaja oli? Ma ei tea praegugi, kellele oli mõeldud kultuuriantropoloogia filoloogiateaduskonna esimesel kursusel. Mind kui pealispindset inimest lummas Apollonitši artistlikkus, tema võimas huumor ja vahetute reaktsioonide amplituud. Peale selle ta veel jõi hirmsasti, mis minu tollase naiivse pilgu jaoks lisas demonlikkust.

Kui jutt jõudis selleni, kelle juurde seminari minna, polnud kahtlustki. Ma tahtsin kirjutada sellest, mida ma armastasin ja, tahaks loota, hästi tundsin. “Ma kirjutan kursusetöö rockist [o poke]...”, piiksumin ma esimesel kohtumisel. “Kes see Rokke on?” küsis Apollonitš tähtsal ilmel. Sattusin segadusse. Muusika kui uurimisobjektiga oli lõpp. Apollonitš ei olnud pimedusega löödud inimene, ta tsiteeris loengutes biitleid ja kandis jalas metallpannaldega saapaid, mida inglise keelt valdava nõukogude dotsendi kohta isegi liberaalses Eestis oli vägagi palju. Aga ma kujutasin liiga uduselt ette, kuidas rock-kultuuri kirjeldada, ja minu tulevane juhendaja komplekteeris just tollal seminari Tartu–Moskva semiootika-koolkonna sõnastiku koostamiseks. Mulle said alajaotused “Semiootilise kirjelduse üldprobleemid” ja “Kultuurisemiootika”. Varsti sain aru, et need on sõnastiku peamised teemad, ja veel mõne aja pärast jäin projekti üksi – sellest hiljem.

Romaan semiootikaga

Sõnastik oli Apollonitši võimalus ajalukku minna. Kogu elu oli ta olnud oma suure õpetaja Juri Mihhailovitš Lotmani varjus: aitas korraldada esimesi semiootika suvekoole; tõlkis erihoidlast Ameerika raamatuid, et saksakeelne õpetaja saaks nendega töötada; aeg-ajalt kirjutas juhuslikest asjadest, alates kirjastusest “Alkonost” [sümbolistide loomingut avaldanud Petrogradi kirjastus 1918–1923] kuni keeldude semiootikani; kaitses väitekirja Vene barokist, kuid edaspidi selle teemaga eriti enam ei tegele; andis välja 70ndate maitse jaoks mässumeelse valiku vene

formalistidest koos nende põhimõistete tesaurusega, kuid ei jätanud seda üritust, kuigi krestomaatia kaanel seisis "Esimene osa". Kõige selle taga oli sügav isiklik draama, mille analüüsimiseks pole mul ei soovi ega ka eriti kaalukaid põhjendusi. See oli eksimatult tunda, tuli juhuslikult esile mõnes väliselt tühisel märkuses, äkitselt kühmu vajunud figuuris ja hajameelses pilgus, sügava üksilduse auras, mis saatis mu vardjat koos tema kauni portfelli, väärika mantli, elegantsete prillidega. Esimesed kaks aastat vaatas Apollonitš mööda, isegi kui ma midagi rääkida püüdsin. Neljandal kursusel läksin tehnilistel põhjustel üle teise juhendaja juurde, kes tegi minu heaks palju rohkem kui Apollonitš. Ta jäi minu iidoliks, aga me tegime sõnastikku edasi, kuigi kõigile oli selge, et idee on pehmelt öeldes läbi mõtlemata. Ma lugesin hoolega terminoloogilise leksikograafia uurimusi ja veendusin üha rohkem, et me liigume pimesi. Apollonitši idee seisnes selles, et me koguksime Tartus avaldatud 25 köitest "Töödest märgisüsteemide alalt" välja terminid koos autoripoolsete definitsioonidega. Ta sai hästi aru, et pärast Lotmani enneaegset surma 1993. aastal algab Tartu humanitaarse keskkonna jaoks uus periood. Sõnastik pidi epohhi sulgema, tähistades üleminekut uude aega. Kuid selle sulgemise jaoks polnud ei kontseptuaalseid ega inimlikke ressursse.

Lotmani initsiatiivil loodud semiootikakateeder sattus vene kirjanduse kateedriga nugade peale. Vene kultuuriloo ja semiootika eristamatus asutaja eluloos pani algusest peale kahtluse alla eraldi institutsiooni vajalikkuse. Kirjandusteadlased ei varjanud irooniat, sest uude kateedrisse läksid ju need, kes olid kogu elu tegelenud kirjandusteooriaga, mis oli end nõukogude aastail lõplikult diskrediteerinud. Lotman on surnud, aga kes need inimesed on? Nad on samasugused kui meie, ainult et tegelevad kõrvalise tähtsusega asjadega. Tõeline värk on 19. sajandi vene emigrandid, nagu kuulutas meile Juri Mihhailovitš oma "Vestlustes vene kultuurist"! Seejuures olid Apollonitši ambitsioonid ilmselged: rebida end lahti õpetaja karismast ja kui mitte realiseerida end ise, siis vähemalt anda see võimalus teistele. Õpetada eesti keeles, muuta kohta, kuvandit ja kui õnnestub, siis ka metodoloogiat. Kopeerimismasinad, faksiaparaadid, soliidsed lambid ja ülikallid Thomas Albert Sebeoki entsüklopeedilise semiootikasõnastiku komplektid osteti Lotmani mälestuse nimel, kelle distribuutoriks osutus tema, Apollonitš. "See kõik on sellepärast, et ma olen nii *charming*", ütles uue kateedri juhataja, patsutades hellalt äsja lahti pakitud kohvimasinat.

Minu kursusekaaslased, kes sõnastiku kallal töötasid, kaitsesid oma diplomid ja kadusid silmapiirilt. Üht kohtasin ma segamas kaarte Eesti Kirjandusmuuseumis, teine ilmus juhuslikult radarile sajandivahetusel

Tveris õlletehase “Afanassi” töölisena. Mina õppisin magistrantuuris ja hakkasin tegelema formalistidega. Kõik sõnastiku materjalid oma erinevas armetuse astmes kogunesid minu kätte, et ilmuda lõpuks 1999. aastal, kui Apollonitš Tartus enam ei töötanud, olles kaotanud konkursi kateedrijuhataja kohale. Kõik oli ilmselt õiglane. Ta ei olnud enam ammu midagi kirjutanud. Enne oma lahkumist uude ellu, mis jätkub senini Eestist mitte väga kaugel, jõudis mu õpetaja korraldada 1995. aasta noorte semiootikute suvekooli, kus ma tutvusin antropoloog Ilja Utehhiniga, kes sai hiljem Peterburi Euroopa ülikooli professoriks [tõlkija märkus: Utehhin lahkus sellelt kohalt 2022 pärast sõja algust; Jan Levtsenko ise oli samas ülikoolis kunstiajaloo professor 2002–2008]. Tema mõju mulle, nagu ka minu tänu talle on mõõtmatu. 1996. aastal sõitsin talle külla, ühtlasi ka üliõpilaskonverentsile, kus tutvusin oma esimese naisega. Apollonitš ütles, et Venemaale minna on esialgu vara. “Elage kahekesi Tartus – küll siis paistab”. Mõistes oma prognoosi kergemeelsust, võttis Apollonitš mind sõnastiku väljaandmise granti ja jagas igakuiselt välja dollareid. Isa varase surma ja igavese rahapuuduse taustal on mulle pisarateni mälestusväärne elektriline veekeedukann, mille ostsin esimese grandiraha eest.

Eemale ajaloost

1997. aastal, mis osutus Apollonitši kui ülemuse viimaseks õnnestunud aastaks, sõitsime suure kambaga Imatrasse semiootikakongressile. Seal sain esimest korda teada, et ma olen “mister Levitsenko”, võin ujuda Saimaa järves koos Ungari semiootika klassiku Vilmos Voigtiga ja lõunalauas jultunult istuda Saksa professori Aage Hansen-Löve kõrvale, kelle kohutavalt mahukat raamatut olin hardalt tsiteerinud oma magistritöös. Apollonitš andis nõu: “Miks te midagi endale hotellituppa kaasa ei võta? Neil jääb ju kõriauguni üle!” Kolumbia kolleegid, tuleb tunnistada, ei löönud risti ette ja võtsid lõunasöögile kaasa Prisma logodega kilekotid, mis hiljem punnitasid ja lekkisid seksisiooniistungitel. Oma esimest ingliskeelset ettekannet parandasin koos õpetajaga tema numbritoas otse kuulsa kose graniitsängi kohal. “Õelge veel kord “towards”!” läks Apollonitš keema. “Teist ei saa keegi aru, see pole mingi nõukogude kool!”

Aasta pärast nägime viimast korda, jalutasime pikalt tuulisel Vabaduse väljakul tema Tallinna korteri lähedal, jõime kohvi endises Moskva kohvikus. Apollonitš rääkis, et ta ei pea kellegi vastu viha ja on rõõmus kateedrist lahkumise üle. Vaevalt oleks ta saanud minult midagi paluda, kuid sain aru, et sõnastik tuleb välja anda. Selle tagajärjel määriti mulle

kaela kaasautor, kellel polnud asjaga mingit pistmist, ja mul on õpetaja ees häbi. Miks ma ikka veel teda nii kutsun? Ta õpetas mulle, kuidas ennast mitte tõsiselt võtta. Tõenäoliselt takistab see tõelisi läbimurdeid, kuid samas hoiab see alatuse eest. Ta õpetas mind naerma, et mitte nutma puhkeda, sest maailm ei hinda seda. Ja veel tean ma kindlalt, et elu on suurem ja tähtsam kui teadus. Apollonitš ütles vähem, kui võis. Ta lubas endale mitte enam viitsida. Ja mul on ükskõik, kas ta kahetseb seda. Sest saladus on tähtsam kui edu.

Igor Černovi viimane loeng

Valdur Mikita

Kui peaksin välja pakkuma Igor Černovi keemilise valemi, siis koosneks see ruudulisest pintsakust, suurtest kumerate klaasidega prillidest, lõikavast teravmeelsusest, iroonilisest muigest, kahedast häälest ja peaaegu füsioloogilisest rahutusest, mis väljendus lakkamatus edasi-tagasi kõndimises – ilma milleta oleks tema loenguid võimatu ette kujutada. Černov oli kõike muud kui tavapärane õppejõud. Ta kuulus extravagantsete loengupidajate kaduvasse kategooriasse, kes suutis peaaegu igast semiootikaloengust välja võluda omaette etenduse. Černov tormas auditooriumi ees edasi-tagasi nagu puuri suletud metsik loom, pidevalt otsaesiselt higi pühkides, kätega vehkides, huilates ja kähisedes, kõva häälega naerdes, küsimustega üliõpilasi rünnates, äratades asjaosalistes ühtaegu nii imetlust kui hirmu.

Mäletan oma esimest kohtumist Černoviga, mis lõppes ka minu jaoks korraliku ehmatusega. Nagu paljud teised, tegin tutvust semiootikaga esmalt vabakuulajana Igor Černovi loenguid külastades. Need ja äsja ilmunud Juri Lotmani “Kultuurisemiootika” raamat avaldasid mulle sügavat muljet, nägin semiootikas võimalust kirja panna maailma olemus ja võib-olla koguni elu mõte. Maalisin oma mõtterännakud innukalt ühte suurde mustade kaantega kaustikusse ja kuna tahtsin kohe alguses kõik ära öelda, siis sai seda kokku oma viiskümmend lehekülge tihedat käsikirjalist teksti. Peatükke ei olnud, kirjutasin kõik ühe jutiga endast välja. Seal oli kõik kirjas, alates Suurest Paugust kuni Lotmani semiosfäärini, lisaks mõned nooltega skeemid kõikehaarava teooria illustreerimiseks. Ühe loengu lõpus ulatasin klade Černovile, olles igaks juhuks sisemiselt valmis, et ta sellest viisakalt keeldub. Kuid tema lehitses kirjatööd põgusalt, muigas kuidagi kavalalt, ja käskis paari päeva pärast kateedrisse tulla.